

КОВТУН В. І.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри конституційного
права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.7

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В АСПЕКТІ СИСТЕМИ ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті досліджено питання щодо правової природи соціальних прав та їх місця в системі прав людини. Уточнюється та розвивається підхід до визначення сутності соціальних прав. Автор наводить різноманітні погляди на статус соціальних прав, обстоюючи їх рівнозначність або принципову відмінність з громадянськими та політичними щодо універсальності механізмів їх гарантування та захисту. Обґрунтовується доцільність розгляду соціальних прав як елемента парадигми демократичної, соціальної та правової держави.

Ключові слова: держава загального добробуту, соціальна держава, права людини, права громадянина, соціальні права.

В статье исследован вопрос о правовой природе социальных прав и их места в системе прав человека. Уточняется и развивается подход к определению сущности социальных прав. Автор приводит различные взгляды на статус социальных прав, отстаивая их равнозначность или принципиальное различие с гражданскими и политическими по универсальности механизмов их обеспечения и защиты. Обосновывается целесообразность рассмотрения социальных прав как элемента парадигмы демократического, социального и правового государства.

Ключевые слова: государство всеобщего благосостояния, социальное государство, права человека, права гражданина, социальные права.

The issue researched in the article is the legal nature of social rights and their place in the system of human rights. Approach to defining the essence of social rights is also clarified and developed. Author shows different views on the status of social rights, defending their equivalence or fundamental difference from civil and political mechanisms of their universal guarantee and protection. The expediency of social rights is considered a part of the paradigm of the democratic, social and legal state.

Key words: welfare state, social state, humans rights, rights of citizen, social rights.

Вступ. Актуальним визначається питання особливостей становлення соціальних прав, пов'язаних з визнанням соціального характеру держави. Захист та гарантування таких прав безпосередньо відноситься до найбільш дискусійних проблем теорії та практики сучасного конституціоналізму. При цьому традиційна концепція соціальних прав потребує свого сучасного переосмислення та здійснення загальнотеоретичних напрацювань відносно вказаних прав людини. Саме формування доктрини конституційних прав як комплексу прав, безпосередньо або опосередковано пов'язаних між собою, є основою для визначення місця соціальних прав в системі прав людини.

Дослідження питань, що пов'язані з соціальними правами, набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема в працях Ю.Г. Барабаша, О. Гьофе, М. Криле, Г. Ломанна, П. Розанваллона, С.І. Максимова, І.В. Яковюка.

Постановка завдання. Метою статті є науковий аналіз особливостей становлення соціальних прав в системі прав людини.

Результати дослідження. Перелічені проблеми можуть бути розв'язані через системне переосмислення генези та правової природи соціальних прав людини. Так, у процесі історичного розвитку соціальних прав можна простежити їх змістовне становлення. При цьому необхідно підкреслити, що кожний наступний цикл успадковує цінності попереднього, збагачує їх і адаптує до вимог сучасного стану суспільства. Тому за будь-яких умов конститування соціальних прав дало змогу розглядати їх як самостійну цінність [1, с. 17].

Слушною є позиція П. Розанваллона щодо того, що соціальні права, які існували в домодерних суспільствах, мали зовсім інше обґрунтування, ніж ті, що з'явилися на зламі XIX – XX ст. Вони обґрунтовувалися посиленням на «природне право», тобто встановлений самим Богом закон. Гарантії від голодної смерті, що надавалися низам суспільства в Середні віки, народжувалися не з поняття громадянства (і, відповідно, рівності), а з уявлень про природну, статусну ієрархію [2, с. 29].

У контексті цього питання доречно навести міркування Т.Р. Маршалла, якому на прикладі Англії вдалось дослідити розширення громадянських прав та обов'язків у зв'язку з капіталістичною модернізацією. Маршаллів поділ прав на «громадянські», «політичні» і «соціальні» відповідає відомій юридичній класифікації, згідно з якою ліберальні оборонні права захищають суб'єктів приватного права від посягань держави на свободу і власність, політичні права участі дають можливість активному громадянину бути учасником демократичного процесу творення громадської думки та суспільної волі, соціальні права участі забезпечують клієнтові державного добродійництва мінімальний неоподаткований прибуток і соціальну безпеку. Маршалл обстоює тезу, що в сучасних суспільствах статус громадянина поступово розширювався й утверджувався. Демократичні права доповнили спочатку негативні права свободи, потім соціальні права, тобто обидва класичні типи основного права, причому таким чином, що дедалі ширші прошарки населення крок за кроком здобували собі повні права членства [3, с. 352].

Тому можна стверджувати, що соціальні права громадян прив'язуються до наявності громадянства та забезпечуються через безкоштовні соціальні послуги й державні допомоги, що сплачуються державою на постійній основі. Загальне користування соціальними благами безпосередньо пов'язано з наявністю громадянства. Системи соціального захисту, які спираються на цю концепцію, найкраще гарантують дотримання соціальних прав громадян і їх незалежність від ринку, заохочуючи повну зайнятість.

При цьому можна навести такий комплекс прав за важливою та принциповою класифікацією згідно з теорією І. Єллінека: негативні свободи (*status negativus*), політичні права участі (*status activus*) і соціальні права (*status positivus*) [4, с. 400].

Розширення політичної волі визначає розвиток демократії в інших сферах суспільного життя та збільшення соціальних функцій держави. Н. Боббіо добре ілюструє цю взаємозалежність за допомогою поступового руху до загального виборчого права: «Коли правом голосу були наділені тільки власники, вони, природно, вимагали від держави виконання лише однієї функції – захисту власності. Коли право голосу отримали неграмотні, вони зажадали від держави створення вільних шкіл. Коли право голосу було надано тим, у кого нічого не було, крім фізичних сил, вони зажадали від держави захистити їх від безробіття та надати їм соціальну безпеку у випадку хвороби, пенсії, гарантувати захист материнства, а також забезпечити можливість здобувати доступне житло тощо» [5, с. 71]. Утвердження широкого кола суб'єктів права у політичній сфері надало й поштовх розвитку соціальних прав.

Таким чином, можна простежити тему еволюції правового статусу людини. Спочатку на зміну пану приходив громадянин, потім робітник та нарешті людина. Громадянин є суб'єктом лібералізму: ніхто не повинен наказувати. Так стає можливою свобода. Робіт-

ник – аскетичний герой соціалізму: ніхто не має права чимось володіти. Так стає можлива рівність. Людина – середнє значення гуманізму: ніхто не повинен мати власної думки. Так стає можливим братерство [6, с. 191].

Досліджуючи питання про права людини, не можна не помітити, що правовій доктрині Заходу в цілому притаманно соціально-економічні права протиставляти «класичним». Для обґрунтування цієї позиції була обрана теза про те, що за часів виникнення громадянського суспільства ідея загального добробуту як державна мета була відхилена. Вважалося, що соціально-економічні права, які б могли сприяти досягненню цієї мети (право на працю, справедливу зарплату та рівноцінну винагороду за працю рівної цінності, право на соціальне забезпечення тощо), здатні зруйнувати межі між світом особистості і держави, що загрожуватиме свободі людини [7, с. 24].

Чи мають права людини слугувати лише захисту індивідуальних свобод чи також забезпеченню благ і можливостей через суспільство в цілому? Останні називаються соціальними правами. У центрі уваги опиняється запитання про те, чи не ставить під сумнів соціально-економічні права той факт, що йдеться про позитивні права, оскільки для їхнього забезпечення слід спеціально вживати певних позитивних заходів, як, наприклад, надання допомоги чи сплата податків. Але класичні громадянські права є негативними правами, оскільки для їхнього здійснення інші мають лише утримуватися від певних дій. Чи не є негативні права більш невід’ємними морально з тієї причини, що вони мають бути гарантованими у будь-якому випадку, а їхнє забезпечення, на відміну від позитивних прав, не залежить від спроможності тих, хто саме має відповідні права гарантувати? Заперечення прихильників соціально-економічних прав проти того, що останні не можуть вважатися первинними правами людини через їхню позитивність, полягає в тому, що насправді громадянські та політичні права не є тільки негативними. Класичні громадянські свободи завжди містять, поряд з негативною складовою, а саме вимогою поваги, також позитивну складову: вимогу захисту, надання допомоги та забезпечення засобів до існування [8, с. 21].

Позитивні права на свободу є чимось більшим за «добрі наміри» та «сміливі обіцянки», але чимось меншим за індивідуальні права, які можуть бути оскаржені суб’єктами. Йдеться радше про основні вимоги, втілення яких у суспільну дійсність передбачає комплексні оцінки. А вони можуть бути надзвичайно суперечливими з політичного погляду: як з огляду на простір дій у випадку соціальних прав, так і через різне розуміння економічних закономірностей та певних умов, що їм відповідають [9, с. 66]. Основою демократичного устрою є важливий принцип, що всі громадяни сприймають свої політичні та соціальні права і беруть участь у рішеннях щодо їх вдосконалення.

На відміну від громадянських прав, єдина функція яких полягає у розширенні сфери автономії людини (звідси їх визначення як прав-свобод, або прав-дозвільних), соціальні права визначають форми боргу суспільства по відношенню до його окремих членів (звідси їх визначення як прав-зобов’язань). Соціальним правам притаманні дві особливості: вони мають ціну і повинні обов’язково вписуватися в певні економічні кордони; вони відносяться до конкретних людей, отже, враховують реальні обставини положення людини. Якщо суб’єктом права на свободу слова є людина взагалі, абстрактний індивідуум, то суб’єктом права на суспільну соціальну виплату є конкретний індивідуум, що має конкретні економічні та соціальні характеристики [10, с. 124].

М. Криле стверджував, що насправді особисті та політичні права людини аж ніяк не перешкоджають здійсненню економічних, соціальних і культурних прав людини, а навпаки, сприяють цьому. Бо особисті та політичні свободи є передумовою того, щоб порушення будь-яких прав людини ставало надбанням гласності, об’єктом політичної критики та контролю, приводило неспроможні політичні сили до провалу на виборах, щоб демократичні ініціативи знаходили реалізацію в урядових програмах та законодавстві. У сучасній, що володіє монополією влади, державі, якщо вона побудована не на принципах абсолютизму, а на принципах прав людини, необхідно усвідомлення тих умов, при яких дотримання цих прав єдино можливе. Співвідношення цих умов можна представити у такому порядку зростання:

поділ влади – це основа правового суспільства, він, у свою чергу, є основою особистих та політичних прав, ці права – основа для демократії, а демократія вже утворює основи для реалізації і економічних, і соціальних, і культурних прав людини [11, с. 31].

На думку З. Баумана, якщо демократичні права і свободи, що доповнюють ці права, декларовані в теорії, але недосяжні на практиці, біль безнадії буде посилений приниженням і беспорядністю; повсякденно перевіряється здатність протистояти життєвим викликам – це і є та майстерня, де гартується або випаровується самоповага індивідів. Не слід чекати допомоги в біді або розпачі від держави, яка не є і не збирається бути соціальною [12, с. 59].

Без надання всім і кожному соціальних прав значна і, цілком ймовірно, зростаюча частина населення усвідомлює, що наявні політичні права не приносять користі і не заслуговують на увагу. Тоді як політичні права потрібні для затвердження соціальних, соціальні права абсолютно необхідні для того, щоб політичні стали реальними і дієвими. Обидві ці категорії прав потребують взаємоіснування; їх виживання можливе тільки в єдності [12, с. 59].

З одного боку, соціальні права на послуги разом із суб'єктивними правами особистості й політичними правами (правами участі) – це належність сучасної ліберальної демократії. Міжнародні декларації й конвенції (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська хартія тощо) постулюють соціальні права як важливий складник прав людини.

З іншого боку, ці ж самі права не передбачені конституціями західних країн як безпосереднє позитивне основне право, у дійсності є в наявності в конституціях, хоча й опосередковано (наприклад, в Основному законі ФРН) через інтерпретацію принципів соціальної держави або ж безпосередньо як суб'єктивні права на всякого роду послуги, сформульовані в системі соціального законодавства [4, с. 400].

Слушно звернутися до проблем становлення обґрунтування соціальних прав всередині окремої держави. Тут також спостерігаються декілька різних позицій, класифікацію яких надали Г. Ломанн та Ш. Госепат. Одна пов'язана з традицією лібералізму й тримається примату свободи, проте розуміння свободи є доволі широким і передбачає позитивне поняття свободи. Згідно з цією позицією слід не лише захистити свободу від зовнішнього примусу, а й уможливити її фактичне здійснення. Залишається відкритим питання, чи можна таким чином обґрунтувати засадничі соціальні права. Представники інших поглядів відмовляються від ліберального обмеження свободою та орієнтуються на ідею справедливості. Соціальні права, згідно з цим розумінням, конституують і водночас конкретизують ідею справедливості. Вони становлять не менш важливу, ніж ліберальні свободи, складову прав людини. Тут слід запитати, як визначити обсяг, значущість і пріоритет у реалізації соціальних прав. Згідно з одними теоріями соціальні права виступають передусім як захист основних потреб людини, що є важливим для життя, тому їхній базовий характер обумовлює те, що права людини мають глобально визначати певний мінімальний, але при цьому достатній життєвий стандарт. Інші теорії справедливості розуміють соціальні права людини як рівні права на соціально справедливий, тобто якомога більш егалітарний розподіл благ. У цьому випадку розуміння соціальних прав сягає значно далі, ніж просто як прав на забезпечення базових потреб чи на певний мінімальний адекватний життєвий стандарт [8, с. 22].

Соціальні права розглядаються в сучасній правовій науці як рівні за значимістю відносно громадянських та політичних прав, як невід'ємні за своєю природою, засновані на принципах солідарності та розподільчої справедливості правові претензії. Вони стали актуальними і для Європи, причому не тільки для Східної Європи, а й для благополучної Західної. І в сумному переліку сучасних загроз, таких як тероризм, транснаціональна злочинність, екологічні проблеми, розповзання ядерної зброї, проблема соціальних прав зайняла зараз чи не центральне місце. Розуміння зазначених соціальних проблем приводить до того, що в даний час в усьому світі соціальним правам приділяється велика увага, причому саме превентивний характер соціального захисту має першорядну роль. Це відбувається як в країнах з яскраво вираженою моделлю соціальної відповідальності держави, притаманною насамперед скандинавським країнам, але і країнам з моделлю більшою мірою ліберальною:

США, Канаді, Австралії. І якщо три роки тому деякі європейські колеги говорили про те, що «захоплюватися соціальними правами – плодити нероб в суспільстві», то зараз вже багато хто розуміє, що від вирішення проблеми соціальних прав залежить доля демократії. Розуміння важливості і значення соціальних прав ні в якому разі не означає зниження значущості традиційних прав – ліберальних. Без торжества ліберальних ідей не було б держави і соціальної, і правової одночасно – держави, де соціальні права громадян не даруються зверху, а їх перелік не залежить від монаршої волі, де ці права закріплюються в законах і гарантуються державою в силу потреб громадянського суспільства та вимог норм міжнародного права [13, с. 453].

Соціальні права вимагають для свого запровадження істотних фінансових ресурсів, а ці ресурси не завжди, на жаль, можуть бути доступні. До цього треба додати те, що розподіл ресурсів відноситься до основного виду діяльності політичних гілок влади. Тому специфіка надання та гарантування соціальних прав безпосередньо залежить від розвитку державної політики в соціальній сфері.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціальні права перш за все апелюють до колективної вигоди і до підходу, пов'язаного зі статусом громадянина, їх реалізація залежить від позитивної діяльності держави, на відміну від громадянських та політичних прав, які передбачають і забезпечують індивідуальний вибір. Однак ігнорувати необхідність гарантування соціальних прав було б небезпечною помилкою. Слід погодитися з позицією, що стратегії, пов'язані з соціальними правами (позитивні права), залежать від контексту сильніше, ніж ті, які забезпечують політичні і громадянські права (негативні права). При цьому вектор поширення каталогу соціальних прав на конституційному рівні європейських держав зазнає змін. Не піддається сумніву, що й вітчизняна конституційна доктрина соціальних прав потребує свого нового дихання.

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю.Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України / Ю.Г. Барабаш // Публічне право. – 2011. – № 4. – С. 15–22.
2. Капустин Б.Г. Гражданство и гражданское общество / Б.Г. Капустин. – М., 2011. – 224 с.
3. Хабермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Хабермас // Націоналізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 343–360.
4. Максимов С.І. Соціальні права людини: до проблеми обґрунтування / С.І. Максимов // Проблеми законності. – 2009. – № 100. – С. 398–406.
5. Танчев Е.В. Социальное государство (всеобщего благосостояния) в современном конституционализме / Е.В. Танчев // Конституционный принцип социального государства и его применение конституционными судами : сб. доклад. – М., 2008. – С. 59–75.
6. Больц Н. Размышление о неравенстве. Анти-Руссо / Н. Больц. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 272 с.
7. Яковюк І.В. Розвиток концепції соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави / І.В. Яковюк // Проблеми законності. – 1998. – № 35. – С. 22–26.
8. Ломанн Г. Соціальні права людини та питання справедливості / Г. Ломанн // Філософія прав людини. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 21–24.
9. Гюффе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гюффе. – К. : ППС, 2007. – 436 с.
10. Розанваллон П. Новый социальный вопрос. Переосмысливая государство всеобщего благосостояния / П. Розанваллон. – М. : Ad Marginem, 1997. – 190 с.
11. Криле М. Права человека и разделение властей / М. Криле // Политическая философия в Германии. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 22–31.
12. Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? / З. Бауман // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI в. – М. : Издательство «Европа», 2010. – С. 55–72.
13. Зорькин В.Д. Конституция в XXI в. / В.Д. Зорькин. – М. : Норма, 2008. – 592 с.

